

SÁRI MIHÁLY

A művelődési otthonok négy generációja

Minden társadalomban megfogalmazódnak össztársadalmi célok és szükségletek, amelyek szerint az állam és a társadalom létre hozza az intézményi felépítményét, amely rendszer-specifikus és állandó vagy általános struktúrákra tagolható.(1) A szisztéma-specifikus felépítményi alrendszerek sajátos működési modellel rendelkeznek, s huzamos ideig abban a társadalomban képesek fennmaradni, amely a formálódásukat kiváltotta, determinálta. Ezzel szemben az állandó intézményi felépítményi rendszerek elemei a folyamatosan és szervesen egymásra épülő társadalmi és állami formák „építőkövei”, amelyek nélkülözhetetlenek az adott korban létező szükségletek megoldásában, az államszerű működésben. Az utóbbi szerkezeteket nevezhetjük társadalom- és államfenntartó struktúráknak, az egymást követő társadalmi formák és államformák mindegyike használja – némi szerkezeti módosítással, a működési mechanizmus megváltoztatásával – azokat céljai eléréséhez, az össztársadalmi igények megoldásához. Ilyen állandó intézményi alrendszer az iskolarendszer, a történelmi nagyegyházak rendszere, az adóhatóság szervezete, az állam kormányzata és a törvényhozása stb.

A magyarországi rendszerváltás óta (1989) a művelődési szakemberek körében a „művelődési otthon-kérdés” politikai-szakmai viták ösztüzében áll. Az egyik szélsőséges nézet szerint a művelődési otthonok a sztálinista-rákosista kommunista kultúra megkövesedett maradványai, így szocialista rendszerspecifikus szervezeteknek tekintik. A másik álláspontot vallók ezt az intézményi formát mint a kulturális intézmények egyik lehetséges létezési módját értik, amely a felvilágosodás korától szervesen fejlődik, átalakul, újabb funkciókat vesz fel, adaptálódik a változó társadalmi szerkezetekhez. Ez az elméleti vita korántsem formális és jelentéktelen. A pártok és szakminisztériumok programjában számolnak a művelődési otthonok hálózatával, mozgalmak, nonprofit szervezetek próbálják átvenni a helyüket, költségvetési hiányokkal küzdő önkormányzatok bezárják és feleslegesnek mondják a művelődési otthonot, miközben az az iskolán kívüli képzés, művelődés egyik legnagyobb hálózata maradt máig. (1965-ben 388 művelődési otthon működött az országban, 1996-ra 2664 intézményről tudunk (2) hazánk 3126 településén.

A művelődési otthonok napjainkban a nem-formális helyi felnőttképzés biztos pontjai, amelyek a munkaerőpiac aktoraiként fontos szerepet töltenek be. Több, mint 9000 öntevékeny kulturális közösség, 7000 kurzus kapott helyet ezekben az intézményekben, és az 1996-ban az iskolán túli felnőttképzés területén szakmai kvalifikációt nyert 103.800 főből részben itt szereztek a munkanélküliek szakmai képesítést.(3)

A nyolcvanas években még fellelhetünk néhány kutatást, amelyek a művelődési otthonok tevékenységét vizsgálták. A rendszerváltás időszakában a felnőttképzés és intézményeinek kutatása lelassult, csupán a kilencvenes évek közepén kap új lendületet, a korábbi ismert tudós-generáció után (Vitányi Iván, Durkó Mátyás, Maróti Andor, Csoma Gyula, Soós Pál., Hidy Péter, Zrinszky László stb.) a fiatalabb (?) kutató-oktatók vették át a feladatot (Fekete Éva, Mezei István, Koltai Dénes, Pordány Sarolta Lada László, Rubovszky Kálmán, T. Kiss Tamás, Péterfi Ferenc stb.).

Az alábbiakban áttekintjük a művelődési otthonok „genézisét”. Hipotézisünk szerint a művelődési otthonok eltérő megnevezéssel, formában, ám funkcióikban kontinuitást mutatva a társadalmi rendszerváltásokkal összhangban fejlődtek. Nem éltek át mélyebb változásokat, mint az iskolarendszer vagy a civil társadalom nonprofit szektora, s képesek voltak minden korban szerkezeti és funkcionálisan hozzáigazodni a korszak által determinált műveltségi követelményekhez, a kultúrákövetítés hasznos esatornáit építették ki a lakosság felé. Négy rendszerváltás-fejlődési periódust feltételezünk:

1. Átmenet az agrártársadalomból az ipari társadalomba (feudalizmusból a polgári társadalomba) a XVIII. század utolsó harmadától a XX. század elejéig
2. Az intézményesült szervezetek korszaka (1920-1949)
3. A szocialista intézményrendszer és professzionalizmus korszaka (1949-1989)
4. Az 1989-től kezdődött rendszerváltás és új terméke : a művelődési otthonok negyedik generációja.

Az első periódus szervezeti formáit a szakterület kutatói korábban feltárták. (4) A „köz művelődés”-nek művelődési otthoni intézményei a köztérben társadalmi vagy foglalkozási rétegenként, világnézeti csoportonként kristályosodnak ki. A klubok, a magyar művelődéstörténetben közismert kaszinók (úri kaszinó, polgári kaszinó stb.), különféle célú (például sport, művészeti, „városszépítészeti”, színházpártoló, jótékonyági, oktatási stb.) egyesületek, olvasóköri, pártszerű szervezetek otthonai (pl. munkásotthon), vallásos közösségi formák a plurális kulturális demokrácia jegyében, egy-egy érintett társadalmi réteg szükséglete szerint jelenítették meg a művelődési otthoni funkciókat.

A magántér a XIX. század közepére hazánkban is elkülönül a köztértől, a köztér nem tolerál bizonyos intímabb emberi magatartás- és cselekvésformákat. (5) Az elkülönült magántérben viszont megjelennek azok a közenteriőrök, amelyek összekötik a köz- és magántéri emberi viselkedést és akciókat. A főnemesi-középnemesi szalonok tradíciói tovább élnek polgári körökben, a magas kultúra fogyasztói gyakran ennek a magántéri közenteriőrnek az aktív résztvevői. A hagyományai máig hatnak, otthonainkban elkülönítjük ma is a „nappali”-t, a hallt, ahol a magánterünkben a közenteriőrben szokásos interakciókat fogadunk el.

Az aktorok társadalmi hovatartozása is jellemző: a „köz művelődésében” ott találjuk nem csak a néptanítót, hanem a főiskolai és egyetemi tanárokat, tudósokat, művészeket, politikusokat, papokat, katonatiszteket, az „emberbaráti felvilágosítókat”, a vidéki közhivatalnokokat.

A művelődési otthonok második generációja az intézményesített szervezetek korszakában is megtalálta funkciórendszerét. Ez a korszak 1920–1949 közé esik.

Noha a két világháború között működő nonprofit szervezetek száma igen magas, meghaladja a 16.000-es számot, mégis jellemző tendencia az, hogy a köz művelődése főként a közentriörökben, intézmények falai között zajlik, intézményes kereteket kap.

A szocializmus korszakát úgy tekintjük, mint az intézményesített közösségi nevelés periódusát, s a korszakot bíráló tanulmányok nem kerülnek el a „tiszteletkört”, amelyben elmarasztalják az állam által fenntartott, egy párt által ideológiailag meghatározott kulturális intézményrendszer bírálatát. Az „intézményesített”, az állam által befolyásolt szervezetek széles körét leljük fel már a két világháború között is. Az 1920 körül lezárult „szabadoktatás” korához képest „keményebb” művelődési struktúrák eredetére érdemes lenne egy újabb tanulmányt szentelni. Hipotetikusan feltételezzük, hogy a Tanácsköztársaság kulturális intézményi felépítése, a közeli és épp, hogy létre jött Szovjetunió, annak művelődési-intézményi modellje és a fenyegető, baloldali mozgalmaktól való félelem egyaránt gerjeszthették a „feszesebb” állami-ideológiai meghatározottságú intézmények születését.

A közművelődés aktorai főként a katolikus és református egyházak papsága, néptanítók, levente-oktatók, katonatisztek, írók, szociográfusok, szociológusok, felsőfokú intézmények tanárai, falufejlesztők, de számos orvos, jogász, közgazdász, művész is fellelhető a soraikban.

A szervezetek rendszerint felvállalnak egy-egy fő művelődési funkciót, s amellet egyéb „kísérő” funkciót is. A teljesség igénye nélkül az intézményeket és működési területeiket az alábbiakban lehet szemléltetni:

Működési terület	Intézmények
szakmai képzés	szakiskolák iskolán kívüli kurzusai
mezőgazdasági ismeretek nyújtása	népfőiskolák, szakiskolák
politikai képzés	munkásotthonok, pártok politikai kurzusai
vallásos nevelés	rendek, egyházi mozgalmak, katolikus és református kultúrház, kultúrotthon
állampolgári képzés	egyesületek, népfőiskolák, szakkollégiumok,
katonai képzés	ifjúsági félkatonai szervezetek, Levente- otthon
faluvezető-képzés	református népfőiskolák
művészeti nevelés	egyesületek, munkásotthonok, mozgalmak, kaszinók, olvasókörök

A művelődési otthonok harmadik korszakát a professzionalizmus és a szocialista intézményrendszer kialakulásával jellemezhetjük. A magyarországi professzionizmus párhuzamosan fejlődik a nyugat-európai szakmások jelenségeivel, ebben a tekintetben legalább összhangban vannak a hazai és fejlett tőkés államok iskolán túli művelődés trendjei.

A korszak kezdetén, 1945 februárjában az Ideiglenes Nemzeti Kormány 25 politikai-katonai szervezetet szüntetett meg rendeleti úton, amelyet követett 1948-ban az egyházi iskolák államosítása, 1949-ben pedig felszámolták az egyesületeket, népfőiskolákat, a nonprofit szektor minden lehetséges formáját, amely magában hordhatta a horizontális önszerveződés lehetőségét. 1948-51 között a

kultúraközvetítő intézményrendszer tartalmi folyamatait vizsgálta felül a pártállam, s a közvetítendő tartalmat a marxizmus-leninizmus világnézeti alapjára helyezte. Az egyesületeket, alapítványokat, egyházi rendezeteket, olvasóköröket, kaszinókat, népfőiskolákat stb. megszüntetve mindezen szervezetek tevékenységi körét, funkcióit egyetlen intézmény „tetőszervezete” alá kényszerítette, amelyet *szocialista művelődési otthon*-ként határoztunk meg. Ez az intézmény örökölte a korábbi sokféle rendeltetésű quasi-művelődési otthonok épületeit, felszerelését, munkamódszereit, tevékenység-köreit. Az első művelődési otthonot a Békés megyei Békésen alapították, amely intézményi forma rendkívül gyorsan elterjedt, s hálózattá vált.

Az iskolán kívüli művelődés új rendszerében a működési mechanizmust alapvetően négy tendencia határozta meg:

- csakis állami kulturális intézményrendszerben lehet gondolkodni,
- az intézményi rendszer és irányításának központosítása és hierarchizálása,
- az intézményrendszer totális kontrollja, a lokális autonómia visszaszorítása,
- A politikai-ideológiai és kulturális tevékenység tartalmi „összemosása”.

Ez időtől kezdve a művelődési otthonok fő funkciói a szocialista tudat formálása, a munkásosztály kultúrájának gazdagítása, a dolgozók munkakultúrájának a fejlesztése és a „szocialista emberhez méltó” szórakoztatás.

A kulturális munka aktorai kezdetben a politikailag megbízható kommunista pártkáderek voltak, de 1956-tól egyetemi népművelés szakon (Debrecen, KLTE), 1960-tól főiskolai szakon is megindult az iskolán túli művelődés szakembereinek a képzése. A művelődési otthonokat társadalmi vezetőség kormányozza (105/1960 MM.sz. és 3/1979. MT sz. rendeletek), s nagyságuk, a feladatuk kiterjedtsége szempontjából három típusát különítette el:

- a klub-könyvtárat,
- a művelődési házat,
- a művelődési központot;

a működés terület szerinti típusai:

- lakóhelyi művelődési otthon,
- munkahelyi művelődési otthon,
- területi feladatokat ellátó művelődési otthon,
- egy-egy speciális szakterület művelődési otthona.

A 20 éves intézményrendszer funkciói tovább bővültek, átvették részben az üzemek és termelőszövetkezetek belső szakmai képzését, a helyi és regionális kultúra ápolását (népművészeti, honismereti, diákszínházi, ifjúsági klub, szocialista brigád mozgalmak) egy-egy művészeti vagy tudományág területén módszertani feladatokat kaptak.

1980-tól lehetővé válik hogy a lakónegyedben üresen álló lakóházakat, egyéb tereket a lakók és egyéb térhasználók kulturális célra használhassák, így születnek a pinceklubok, lakóházi közösségi klubok. Ugyanebben az évben a kistelepüléseken és lakónegyedekben a közoktatás és közművelődés funkcióit magában hordó új intézmény is gazdagítja az intézményrendszert, az általános művelődési központ. A hatvanas-hetvenes években már létező közművelődési komplex intézmények mellett (könyvtár-művelődési otthon-filmszínház) ez az intézmény

közoktatási-közművelődési komplex intézmény, amely a permanens művelődés – permanens nevelés funkcióját vállalta fel. Vészi János (6) az általános művelődési központokat (*α-modellek*) a szakmai autonómia-gazdálkodás tekintetében három típusra bontotta.

- Az *α-kumulációban* a közművelődés és oktatás intézményei a közös fenntartás költségeit elkülönült költségvetésben jelenítik meg, bevételeik elkülönült intézményi bevételek, a szakmai feladataikat egymástól függetlenül tervezik meg.
- Az *α-föderáció* típusú szervezetben a költségvetések még elkülönülnek, az intézményi fenntartás közös, a művelődési folyamatokat összehangoltan tervezik
- Az *α-integrációban* egyetlen költségvetés és komplex közművelődési és közoktatási terv létezik, a bevételek más költséghelyen is felhasználhatók, mint a forrás költséghelye.

A komplex intézmények a tevékenységtartalom-intézménytípus szerint is rendszerbe foglalhatók. Megkülönböztetünk tisztán közművelődési komplex intézményeket (pl. könyvtár-művelődési ház-filmszínház), közoktatási – közművelődési komplex intézményt (könyvtár, művelődési ház, kiállító terem, múzeum általános iskola), köznevelési-közművelődési komplex intézményt (bölcsőde, óvoda, általános iskola, középiskola, művelődési ház, könyvtár, sportsarnok: ilyen a pécsi Apáczai Csere János Általános Nevelési Központ szerkezete), de létezik a közművelődési-sport komplex intézmény, a közművelődési-idegenforgalmi komplex intézmény, a közművelődési-információs központ, vagy a közművelődési-szociális típusú intézmény is. Az utóbbi időben étterem, kávéház, szolgáltató szervezetek (fodrászat, virágbolt, ékszerkereskedés, ingatlanközvetítés, sportszer kölcsönző, videotéka stb.) is megjelent a közművelődés intézményi terében.

Ugyanebben a korban a közművelődési intézmények kísérletei is megbontották a korábban homogén és mereven tagolt intézményi tipológiát. A hetvenes évek végén indult a „nyitott ház” kísérlet(egyik sikeres intézménye a dombóvári művelődési központ volt, korabeli elméleti kimunkálója Balipap Ferenc), amely a kínálati demokráciájával új utakat formált a köz művelődésében, s a nyolcvanas évek elején számos *demokratizálási kísérlet* kapott szárnyra az Alföldön is (Litauszki Tibor kísérletét érdemes kiemelni, amely öt megyét érintett, s a lakosság öntevékenységének fejlesztésére alapozott intézményi munkában gondolkodott).

A művelődési otthonok negyedik generációja a nyolcvanas évek „terméke”. Már az 1976. évi V. törvény a közművelődésről (Pozsgai Imre művelődési miniszter nevéhez kötjük a törvényt) megengedett kiskapukat, amelyeket a közművelődés szakemberei és a települések vezetői ki is használtak: ifjúsági házak, faluházak közösségi házak sora keletkezett ebben az időszakban. A korszak művelődési otthona a tájba és hagyományokhoz illeszkedő közösségi ház (Makovecz Imre a „szerves építészett” képviselőjeként számos közművelődési célú épületet tervezett). Az 1997. évi CXL. törvény a kulturális javak védelméről és a muzeális intézményekről, a nyilvános könyvtári ellátásról és a közművelődésről szabad lehetőséget kínál újabb intézményi formák alakítására. A törvény IV. rész II.

Fejezetének 78. § (1)-a így hangzik: „A települési önkormányzat a közművelődési tevékenységek folyamatos megvalósíthatósága érdekében közösségi színteret, illetve közművelődési intézményt biztosít.” A törvény szerint a főváros minden kerületében és a városokban kötelező művelődési otthon típusú intézményt működtetni, más településeken elegendő közösségi tereket (iskolai tanterem, könyvtár, polgármesteri hivatal terme, étterem, stb.) működtetni. A rendszerváltás után tíz évvel megtaláljuk mindazon művelődési otthoni formákat, amelyek a harmadik generációban jelen voltak, a harmadik évezred kezdetén újabakkal bővül ez a struktúra. A fenntartó szervezetek között megjelent a nonprofit szervezet, s ma már vannak egyesületi, alapítványi, közhasznú társaság által üzemeltetett és vállalkozó által működtetett intézmények is. A közművelődési közenterőrök fenntartásához és programjaihoz az önkormányzat támogatást ad. A nagyobb városokban a megszűnő művelődési központok helyett szabadidő-centrumokat, művelődési-szabadidő-turisztikai központokat, művészeti házat alapítanak az önkormányzatok. Az apró- és törpefalvak is keresik a „kitörési” útvonalakat, a népességmegtartó képesség és képességmegtartó népesség formálása érdekében újabb integráció-változatokkal találkozunk. A „sulinet” és a „teleház” a kislavakat összekötik az Interneten át a világgal. Az iskolai közösségi térben kap helyet a sulinet, könyvtár, művelődési otthon, a polgármesteri hivatal a teleház székelye. A helyi önkormányzatok gyakran kényszerhelyzetben vannak, amikor a művelődési otthonokat más intézményekkel összevonják (a normatív támogatás csekély ahhoz, hogy az intézményeiket továbbra is fenntartsák).

A művelődési otthonok negyedik generációjának aktori köre kiszélesedett. A szakképzés nappali és levelező, távoktatási képzései a *tömegoktatás elvei* szerint évente sok ezerrel növelik a közművelődési szakember-állományt, amelyet más szervezeti faktorok is szívesen alkalmaznak. (Vállalatok managementje, nonprofit szervezetek, elektronikus és írott média stb.) *A közművelődési szakma mára kiterjedt szakmacsoporttá vált*, amelyben a *szakosodás, specifikáció* a jellegzetes trend. Másrészt felismerhető, hogy a szakterület expertéi mellett a laikus „művelődésszervezők” hatalmas köre jelent meg, s egyre bizonytalanabb a határ a laikusok és experték között.

A közművelődés ma sokszínű, rendkívül tagolt, a művelődési otthonok-közösségi terek szervezetenként, tartalmilag, funkcionálisan, a fenntartás, a területi hatókör, az integráció foka, az alkalmazott technológiák szerint áttekinthetetlen, ám hasznos rendszert képeznek. Mai funkcióikat kutatva a művelődési otthonok a XIX. századi alakzatokra és funkcióikra emlékeztetnek abban, hogy ahány szervezet, annyiféle „arculatot” lehelünk fel, így a funkciók csak absztrakcióval emelhetők ki az egyes szervezetek funkciócsoportjaiból.

Ebből emeljünk ki néhány fontos funkciót:

- Közösségfejlesztő funkció
- Helyi társadalom és regionális társadalom fejlesztő funkció
- A globális-lokális rendszereket összekötő funkció
- Társadalmi nyilvánosságteremtő funkció
- A civil kurázsit kibontakoztató funkció
- Politikai öntevékenység képességeit formáló funkció

- Helyi, regionális és nemzeti értékeket őrző és alkotó, továbbadó funkció
- Kisebbségi kultúrákat támogató funkció
- Társadalmi integrációs funkció
- Szociokulturális animáció
- Felnőttek általános képzésének funkciója
- Szak-, tovább- és átképző felnőttképzési funkció
- Plurális világnézet-formáló funkció
- Személyiségi képességeket kibontakoztató képző funkció
- A személyiség belső harmóniáját és egyensúlyát, a környezet és szervezet egyensúlyát biztosító funkció
- Szolgáltató funkció
- Ernyőszerkezet funkció

A művelődési otthonok két évszázad alatt számtalan változatban éltek meg a társadalmi rendszerek változásait, a társadalmi átalakulási folyamatokat. A köz művelődésének strukturái szervesen egymásból következnek, a szervezeti formák genézisét nyomon tudjuk követni. Az egymást követő társadalmak adaptálják a művelődési otthoni szervezeteket, intézményi felépítményükbe beépítik, s társadalmi szükségletek intézményes- civil megoldására teremtenek sajátos funkciókat, s vesznek át általános, régi funkciókat. A művelődési otthonok „hajlékony” szervezetek, amelyek képesek funkcionálisan-strukturájukban alkalmazkodni a változó helyi, nemzeti, regionális és globális kihívásokhoz. (7) Nem jobban, mint a gazdasági rendszereink, s nem rosszabbul, mint a köznevelés, a szakmai oktatás vagy a felsőfokú oktatás szisztémái.

Irodalom:

- Robert K. Merton: Társadalomelmélet és társadalmi struktúra. Bp. 1980. 192–198.p.
- Harangi László: A non-formális felnőttoktatás helyszínei és aktorai. In: Felnőttképzés a közművelődésben. (Szerk.: Harangi László-Pordány Sarolta) Bp. MMI 2000. 19–20. p.
- Polónyi István: Demográfia és oktatás. Debrecen, 2000. 141. p.
- Kovalecsik József: A kultúra csarnokai I-II-III. Bp. 199..
- Gyóni Gábor: A városi mikroterek társadalomtörténete. Tér és Társadalom, 1990/1. sz. 1–13. p.
- Vécsi János: Alfa születik. Bp. 1980.
- Fónay Mihály :A népművelőtől a kulturális menedzserig. Nyíregyháza, 1991.